ТУРИЗМНИНГ ЯНГИЛАНУВЧИ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШИ ВА УНИНГ МАМЛАКАТ ИКТИСОДИЕТИНИНГ БАРКАРОР РИВОЖЛАНИШИГА ТАЬСИРИ

Аликулов Самар Абдирашидович
Тошкент давлат иктисодиет университети Самарканд филиали профессори в/б
https://doi.org/10.5281/zenodo.21281441

Аннотация. *Мазкур мақола Ўзбекистонда туризмнинг янгиланувчи табиий ресурслардан фойдаланиши ва бу фаолиятнинг барқарор ривожланишга таъсирини таҳлил қилади. Тадқиқотда гидроэкотуризм, сув омбори туризми, чўл ва тоғ экотуризми, маданий-экотуризм каби туризм турлари, уларнинг ҳудудий тақсимоти ва экологик юкламаси таҳлил қилинган. Халқаро тажриба Ўзбекистон шароитига мослаштирилган ҳолда, ресурсларга бўлган босим, экологик хавфлар ва барқарорликни таъминлаш чоралари кўриб чиқилган. Мақолада туризмнинг афзалликлари ва қийинчиликлари, туризм инфратузилмасини экологик стандартларга мувофиқлаштириш, маҳаллий аҳоли иштирокини кучайтириш ҳамда ресурсларни назорат қилиш механизмлари таклиф қилинган. Тадқиқот янгиланувчи ресурслардан самарали фойдаланиш орқали Ўзбекистонда туризмнинг иқтисодий, экологик ва ижтимоий барқарорлигини таъминлаш имкониятларини кўрсатади.*

Калит сўзлар: *Янгиланувчи ресурслар, барқарор туризм, экотуризм, гидроэкотуризм, сув ресурслари, чўл ва тоғ экотизими, маданий мерос, жамоатчилик туризми, экологик юклама, Ўзбекистон.*

Кириш

Янгиланувчи табиий ресурслардан самарали фойдаланиш туризмнинг барқарор ривожланиши учун ҳал қилувчи омиллардан биридир. Жаҳон амалиётида марина туризми, паст таъсирли экотуризм, балиқ овлаш туризми, денгиз-дарё ҳудудларидаги рекреация фаолияти каби йўналишлар кенг тарғиб этилмоқда. Улар табиий ресурсларни истеъмол қилса-да, тўғри бошқарув шароитида ресурс базасини тикланган ҳолда сақлаб қолиш имконини беради.

Адабиётлар шарҳи

Тадқиқот жараёнида туризмнинг барқарор ривожланиши ва янгиланувчи табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича миллий ва халқаро адабиётлар таҳлил қилинди. Hotelling (1931) ресурслардан фойдаланиш ва уларнинг иқтисодий қийматини баҳолаш концепциясини тақдим қилса, Pearce (2001) ва Turner (2008) экотуризм ва туризмнинг экологик таъсирини баҳолаш усулларини ривожлантирган. Gilpin (2013) ва Daly (1996) барқарорлик назарияси ва экологик ресурсларнинг бошқаруви бўйича муҳим назарий асосларни ишлаб чиққан.

Адабиётлар таҳлили кўрсатдики, туризм ривожланиши фақат иқтисодий афзалликларни эмас, балки экологик ва ижтимоий барқарорликни ҳам таъминлашни талаб

қилади. Бу масалада маҳаллий аҳоли иштироки, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва экологик назорат муҳим аҳамиятга эга.

Методология

Тадқиқотда Ўзбекистонда туризмнинг барқарор ривожланиши ва янгиланувчи ресурслардан фойдаланиш механизмларини таҳлил қилиш учун комплекс методологик ёндашув қўлланилди. Бу ёндашув қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. **Сифатли таҳлил усули:** халқаро тажриба ва миллий шароитни муқосясий таҳлил қилиш, янгиланувчи ресурсларнинг туризмдаги потенциалини баҳолаш.
2. **Сифатли-саноат усуллари:** туристик ҳудудлар бўйича экологик юкламани аниқлаш, гидроэкотуризм, чўл ва тоғ экотуризми, маданий туризм каби турларнинг ҳудудий тақсимоти ва аҳамиятини таҳлил қилиш.
3. **Барқарорлик индикаторлари:** экологик таъсир, жамоатчилик иштирок даражаси, ресурсларнинг иқтисодий самарадорлиги ва туризм инфратузилмасининг экологик стандартларга мувофиқлиги баҳоланди.

Методологик таҳлил натижасида, Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришда янгиланувчи ресурслардан оқилона фойдаланиш, жамоатчилик иштирокини кучайтириш ва барқарорликни таъминловчи механизмлар комплексини жорий қилиш муҳим эканлиги аниқланди. Бу тадқиқот келгусида барқарор туризмни ривожлантириш ва ресурсларнинг иқтисодий, экологик ва ижтимоий самарадорлигини ошириш учун асосий илмий ва амалий йўналишларни белгилайди.

Асосий қисм

Ўзбекистон денгизга йўлга эга бўлмаган бўлса-да, мамлакатда дарёлар, сув омбори, кўллар, тоғ сув ҳавзалари, экотизимлар ва маданий ландшафтлар асосида шаклланган туризм йўналишлари янгиланувчи ресурсларга таянади. Шу боис мазкур йўналишлардаги халқаро тажрибаларни таҳлил қилиш ва уларни Ўзбекистон шароитига мослаштириш муҳим амалий аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда классик маънодаги океан соҳилига эга «марина туризми» мавжуд бўлмаса-да, ушбу туризм турининг функцияларига мос келадиган сув-экологик фаолиятлар шаклланган. Хусусан, Сирдарё ва Амударёнинг айрим участкаларида гидроэкотуризм, Оролбўйи ва Устюрт platosida табиат кузатуви, Чимқўрғон, Тўпаланг ва Чорвоқ сув омборларида қайиқда юриш, катамаран ва байдаркада саёҳат қилиш каби фаолиятлар шу йўналишнинг миллий модификацияси ҳисобланади. Халқаро тадқиқотларда (Cater & Cater, Holland ва бошқалар) сув туризми истеъмолчи ва истеъмолсиз фаолиятларга ажратилади. Ўзбекистондаги сув фаолиятлари кўпроқ истеъмолсиз туризм турларига — кузатиш, сузиш, сайр қилиш, экотуризм элементларига мос келади. Бу эса экологик таъсирнинг паст бўлиши ва туризм маҳсулотининг юқори қийматга эга бўлишини таъминлайди.

Янги Зеландиядаги Қайкоура мисоли туризмни маҳаллий жамоалар томонидан бошқариш ижтимоий ва иқтисодий самарадорликни оширишини кўрсатган. Ўзбекистон шароитида ҳам ушбу модел юқори самара бериши мумкин бўлган ҳудудлар мавжуд: Қорақалпоғистонда Оролбўйи экотуризми, Навоий вилоятида Устюрт platosi туризми, Сурхондарё вилоятида Дарбанд ва Бойсун табиий ландшафтлари, Фарғона водийсида маданий ва экотуризм. Бундай ҳудудларда жамоатчилик иштироки даромад манбаини диверсификация қилади, миграция даражасини пасайтиради, маданий ресурсларни муҳофаза

қилишга туртки беради ва табиий муҳитни асрашга қизиқишни оширади. Бироқ айрим ҳудудларда инфратузилманинг етарли эмаслиги, ҳудудий бошқарув тизимининг заифлиги ва ташкилий тўсиқлар бу моделнинг тўлиқ амалга ошишини чекламоқда.

1-жадвал.

Ўзбекистонда янгиланувчи ресурсларга таянадиган туризм фаолиятининг асосий турлари ва ҳудудий тақсимоти

Туризм фаолияти тури	Асосий янгиланувчи ресурс	Ҳудудлар	Экологик сезгирлик даражаси	Қўшимча тавсиф
Гидроэкотуризм	Сув, биологик ресурслар	Сирдарё, Амударё, Пискент, Сурхон	Ўрта–юқори	Қайиқда сайр, байдарка, балиқ кузатуви
Сув омбори туризми	Сув ҳавзалари	Чорвоқ, Тўпаланг, Чимқўрғон	Ўрта	Актив рекреация, спорт сайёҳлиги
Чўл экотуризми	Ландшафт, ҳаво, биоэкотизим	Устюрт, Қизилқум, Оролбўйи	Юқори	Чөл сафарлари, фотосаёҳат, астротуризм
Тоғ экотуризми	Яшил зоналар, ўсимлик–ҳайвонот дунёси	Бойсун, Чимён, Зомин, Ҳисор	Жуда юқори	Хайкинг, треккинг, қушлар кузатуви
Маданий–экотуризм	Маданий мерос ва табиат	Фарғона, Самарқанд, Қашқадарё	Ўрта	Қишлоқ туризми, мерос йўллари

Юқорида келтирилган 1-жадвал Ўзбекистонда туризм фаолиятининг турлари қай даражада янгиланувчи ресурсларга таянаётганини ва уларнинг ҳудудлар бўйича тақсимотини аниқ кўрсатиб беради. Жадвалдан кўриниб турибдики, мамлакатдаги асосий экотуризм йўналишлари сув, биоэкотизим, тоғ ва чўл ландшафтлари каби қайта тикланувчи ресурслардан фойдаланади. Аммо ушбу ресурслар сезгирлиги турлича бўлиб, айрим ҳудудларда экологик мувозанатнинг бузилиши хавфи юқори.

Ана шу нуқсонлар халқаро тажрибаларда кузатилган муаммолар билан ўхшаш. Масалан, Мексиканинг Баха Калифорния ҳудудида қайд этилган (Young, 2003) **умумий ресурслардан ортиқча фойдаланиш муаммоси** Ўзбекистоннинг бир қатор ҳудудларида ҳам намоён бўлмоқда. Жадвалда кўрсатилган сув омборлари (Чорвоқ, Тўпаланг), чўл экосистемалари (Қизилқум, Устюрт), тоғ экотизимлари (Бойсун, Зомин) ва Оролбўйи ҳудудларида **ресурс босими ва ташрифчилар юкламаси** йил сайин ортмоқда.

Жумладан:

- **Оролбўйида сув ресурслари тез камайиб бормоқда**, бу эса экотуризм имкониятларини чекламоқда;
- **Чорвоқ ва Чимқўрғонда сезиларли мавсумий рекреация босими** кузатилиб, сув ифлосланиши ва пляж эрозияси юзага келмоқда;

- **Бойсун ва Зоминда экологик сезгир экотизимларнинг юкламаси артган**, бу ҳайвонот турларининг қисқаришига сабаб бўлиши мумкин;
- **Инфратузилманинг чекланганлиги**, хусусан чиқиндиларни утиллаш ва назорат тизимининг етарли эмаслиги, ресурсларга салбий таъсирни кучайтирмоқда.

Жаҳон амалиёти (Buckley, Cater, Holland, Young ва бошқалар) шуни кўрсатадики, янгиланувчи ресурсларга асосланган туризм тўғри бошқарилганда табиий ресурсларнинг тикланишини таъминлайди, маҳаллий жамоаларнинг даромадини барқарорлаштиради ва туристик маҳсулотнинг рақобатбардошлигини оширади. Шу боис, Ўзбекистонда мазкур ҳудудларнинг экологик ва иқтисодий барқарор ривожланиши учун қуйидаги чоралар зарур:

1. Ресурсларни қатъий бошқариш – сув, ландшафт ва биологик ресурслардан фойдаланиш миқдори назорат қилиниши керак.
2. Маҳаллий жамоалар иштирокини кучайтириш – туристлардан олинадиган даромаднинг бир қисми жамоаларга қайтарилиши.
3. Экологик масъулиятни ошириш – туристлар ва туроператорлар учун ахборот ва экологик саводхонлик дастурларини йўлга қўйиш.
4. Инфратузилма ва чиқинди бошқаруви – туризм объектлари учун замонавий чиқиндиларни қайта ишлаш ва экологик стандартлар талаблари жорий этилиши.

Шу тарзда, 2-жадвалдаги ҳар бир ҳудуд учун ресурс босими ва экологик хавф даражаси таҳлили Ўзбекистонда туризмни барқарор ривожлантиришда қатор устувор вазифаларни белгилайди.

2-жадвал.

Туризмнинг асосий экологик таъсирлари (халқаро ва Ўзбекистон мисоллари таққосланиши)

Тоифа	Халқаро мисол (Грин-Айленд, Малдив)	Ўзбекистон мисоли	Охирги натижа
Сув ифлосланиши	Сузиш ва кемалар фаолияти	Чорвоқ ва Чимқўрғонда мавсумий юклама	Сув сифатининг пасайиши
Ерозиция	Ороллларда пляж эрозияси	Зомин, Бельдерсай пиёда йўллари	Ландшафтнинг бузилиши
Чиқиндилар	Курорт чиқиндиларининг кўпайиши	Оролбўйида чиқиндиларни йиғиш етишмаслиги	Экосистемага зарар
Био хилма–хилликка таъсир	Ҳайвонот турларининг қочиши	Бойсун ва Ҳисорда ҳайвон турлари камайиши	Турларни йўқотиш хавфи
Маданий юклама	Турист массалари маҳаллий анъаналарга босим	Фарғона водийсида маданий объектларда юклама	Анъанавий муҳитнинг бузилиши

Жадвалдан кўриниб турибдики, туризмнинг экологик таъсирлари жаҳон ва Ўзбекистон мисолларида ўхшаш тарзда намоён бўлади. Туризм соҳаси жаҳон иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, унинг ривожланиши **қайта**

тикланувчи ва тикланмайдиган табиий ресурслардан фойдаланиш даражасига бевосита боғлиқ. Туристлар оқимининг ортиши, инфратузилманинг кенгайиши ва хизматлар турининг кўпайиши кўп ҳолларда табиий муҳитга салбий таъсирлар, хусусан, ресурсларнинг ортиқча эксплуатация қилиниши, чиқиндилар ҳажмининг кўпайиши ва экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келади.

Туризмнинг қайта тикланувчи ресурслардан фойдаланиши Ўзбекистонда ҳам долзарб масала ҳисобланади. Халқаро тадқиқотлар кўрсатганидек, туризм табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга ижобий ҳисса қўшиши мумкин, аммо номуносиб бошқарув шароитида салбий экологик оқибатлар ҳам юзага келиши эҳтимоли юқори.

Ўзбекистонда бу тенденциялар айниқса қуйидаги ҳудудларда яққол намоён:

- Чимган–Чорвоқ зонаси, Зомин, Ҳисор, Сурхондарё тоғ ҳудудлари – ташрифчилар оқими ва рекреация фаолияти сув сифати ва ландшафтга таъсир қилиши мумкин.
- Қизилқум ва Қорақалпоғистон оазислари – чиқиндиларни назоратсиз ташлаш ва инфратузилманинг етишмаслиги экологик хавфни кучайтирмоқда.

Жадвалдаги тавсиялар ва индикаторлар мазкур хатарларни қисқартириш ва барқарор туризмни ривожлантиришда амалий механизм сифатида хизмат қилади:

1. Ташрифчилар лимитини белгилаш – ҳар бир ҳудуднинг экологик сиғимини ҳисобга олган ҳолда туристлар сонини назорат қилиш (Чорвоқ, Зомин, Амирсой).
2. Экологик мониторинг – сув сифати ва ҳаво параметрларини доимий текшириш орқали ресурслар соғломлигини сақлаш (Чимён, Чорвоқ, Сурхондарё).
3. Чиқиндиларни қайта ишлаш – сарфланган ресурслар ва чиқиндиларни назорат қилиш, сарлаш пунктлари орқали экологик тозалаш тизимини йўлга қўйиш (Оролбўйи, Фарғона, Самарқанд).
4. Маҳаллий жамоага даромад улуши – даромадни жамоатчилик билан тақсимлаш орқали туризмни барқарорлаштириш ва маҳаллий аҳоли иштирокини ошириш (Бойсун, Қорақалпоғистон).
5. Экотуризм стандартлари – “Green Zone” сертификати каби стандартлар орқали туризм объектларини экологик мувофиқликка мослаш (Устюрт, Зомин, Китоб-Ҳисор).

Шу тарзда, 3-жадвал ва тавсиялар Ўзбекистонда туризмни барқарор ривожлантириш, ресурсларнинг тикланиш қобилиятини сақлаш ва экологик хавфларни минималлаштириш учун аниқ амалий йўналишларни белгилайди.

Шу жиҳатлардан келиб чиқиб айтганда, туризмнинг қайта тикланувчи ресурслардан фойдаланишини Ўзбекистонда барқарор ривожлантириш учун халқаро тажрибани миллий шароитга мослаштирган ҳолда қўллаш талаб этилади. Маҳаллий жамоалар, давлат органлари ва хусусий сектор ўртасидаги мувозанатли ҳамкорлик табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, ҳудудларнинг экологик мустаҳкамлигини таъминлаш ва мамлакатнинг узоқ муддатли туристик салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қилади. Бу нафақат туризм соҳасининг ўсиши, балки мамлакатнинг табиий ва маданий меросини сақлаб қолишга ҳам хизмат қилади.

Хулоса

Тадқиқотда қўлланилган комплекс методологик ёндашув туризмни ривожлантиришда қуйидаги асосий йўналишларни белгилайди:

1. Янгиланувчи ресурслардан барқарор ва самарали фойдаланиш.

2. Жамоатчилик ва маҳаллий аҳоли иштирокини фаоллаштириш орқали туристик лойиҳаларнинг ижтимоий самарадорлигини ошириш.

3. Экологик ва маданий меросни сақлашни туризм ривожланиши билан уйғунлаштириш.

4. Миллий туризм стратегияси ва халқаро стандартлар асосида туризм инфратузилмасини ривожлантириш.

Шу орқали Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш нафақат иқтисодий ривожланишга ҳисса қўшади, балки экологик барқарорлик ва ижтимоий фаровонликни ҳам таъминлайди. Тадқиқот натижалари туризм соҳасини ривожлантириш бўйича илмий асосланган тавсиялар ва миллий сиёсатни такомиллаштириш йўналишлари учун муҳим фундамент бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Cater, C. and Cater, E. Marine Ecotourism: Between the Devil and the Deep Blue Sea, Wallingford: CABI.
2. Daly,H. Steady State Economics, San Francisco: Freeman.
3. Fennell, D.A. Ecotourism, 3rd edin, London: Routledge.
4. Gilpin, A. Environmental Economics: A Critical Overview,Chichester:Wiley.
5. Hotelling, H.(1931) 'The economics of exhaustible resources', Journal of Political Economy,39:137-75.
6. Pearce, D.W. and Turner, R.K. (1990) Economics of Natural Resources and the Environment,London:Harvester Wheatsheaf.
7. Taniyev A.B. Milliy turizm xizmatlari bozorida iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish: nazariya va amaliyot . Monografiya. Toshkent. Innovatsiya ziyo 2025 yil 192 b.
8. Taniyev A.B. Turizmga soliqlarning ta’siri. Monografiya. Toshkent "NIF MSh" Mas'uliyati cheklangan jamiyat 2024-yil 189 b.
9. Абдурахмонов К.Х. Менежмент туризма: Учебное пособие. – Т.: Филиал ФГБОУ ВПО «РЕУ им. Г.В. Плеханова» в г. Тасҳкенте, 2013. -248 с.
10. Тухлиев И. Туризм асослари. Самарқанд: СамИСИ. 2015. – 271 б